

Daan op zijn knieën

De Nederlandse geschiedenis in verhaalvorm

JACCO PEKELDER EN NEELE TENEYKEN

87

In deze forumbijdrage kijken wij kritisch naar *Het verhaal van Nederland* (2022), de tiendelige televisieserie van de NPO. Op basis van drie criteria – de educatieve meerwaarde voor met name jonge (Duitse) kijkers, de aansluiting bij recente geschiedwetenschappelijke inzichten en de bijdrage aan kritisch-historisch besef – beoordelen we de opbouw, inhoud en opmaak van de serie. Onze bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar het gebruik van re-enactment, omdat die techniek in de Nederlandse geschiedenis televisie relatief uniek is. Ons oordeel pakt deels negatief uit: inzake de eerste twee criteria scoort *Het verhaal* goed, op het derde punt minder. Mede door de re-enactmentscènes ligt alle nadruk in de nieuwe serie op ‘het verhaal’. Nadat voorgangers van deze televisieserie juist het kritisch meedenken door de kijker over de constructie van geschiedenisverhalen hadden bevorderd, zien wij dit als stap terug.

In this forum contribution we review *Het verhaal van Nederland* (*The Story of the Netherlands*, 2022), the ten-episode television series of the NPO. We assess the structure, content and layout of the series based on three criteria – the educational value for, in particular, young (German) viewers, the dealing with current historiography, and the contribution to critical historical thinking. Doing so, we have a special interest in the use of re-enactment, as the presence of that technique in this 2022 series is relatively unique in Dutch television history. Our verdict is partly negative: *Het verhaal van Nederland* scores well on the first two criteria, but less so on the third. Partly due to the re-enactment scenes, this series heavily emphasises ‘the story’. Since previous television series and predecessors of this format made efforts to engage the viewer in critical thinking about the construction of historical narratives, we interpret this series as a step back.

Nederlandse geschiedenistelevisie vanuit Duits perspectief

Het is even slikken wanneer Daan Schuurmans, de sympathieke presentator van *Het verhaal van Nederland*, de in 2022 uitgezonden tiendelige geschiedenisserie van de Nederlandse publieke omroep voor educatie, informatie, cultuur en Schooltv NTR, voor de eerste van ontelbare keren het kader instapt. Deel 1 is nog geen 90 seconden gaande en we zitten midden in een stuk re-enactment van de prehistorie. Een jonge vrouw met baby en betrand gelaat wordt door haar man verlaten. Een ‘scène uit een huwelijk’ à la Ingmar Bergman, waarop de kijker al even tevoren is voorbereid met beelden van huishoudelijke wanorde: een omgevallen kruik, een scherf op de vloer. Terwijl de man er woordeloos vandoor gaat, stapt Schuurmans langs hem de donkere prehistorische behuizing binnen. Hij werpt een meevoelende blik op moeder en kind, draait zich naar de camera en spreekt dan de eerste woorden van de serie: ‘Duizenden jaren lang leefden er alleen jagers in ons land.’¹

Zoals hieronder nog zal blijken, is vooral het gebruik van re-enactmentscènes nogal zeldzaam in de verbeelding van het Nederlandse verleden op televisie. Met voldoening constateert Jaap Hogendoorn, een centrale figuur in de Nederlandse en internationale re-enactment-scene die als adviseur van *Het verhaal van Nederland* optrad, dan ook dat *living history*, zoals hij re-enactment noemt, met de nieuwe serie eindelijk de Nederlandse tv heeft bereikt.² Die euforie is beter te begrijpen als we ons herinneren dat de *godfather* van de Nederlandse geschiedenistelevisie, Ad van Liempt, het gebrek aan re-enactment in Nederlandse series al in 2009 ‘curieus’ had genoemd. Met een impliciete verwijzing naar de populaire historische docudrama’s van ZDF History, wees Van Liempt er destijds op dat ‘zelfs de Duitsers [waren] gezwicht voor de druk van de kijkcijfers en [...] speelfilmelementen aan hun befaamde geschiedenisprogramma’s [hadden] toegevoegd’.³

Juist de voor Nederland ongebruikelijke vorm en het gegeven dat er opnieuw een televisieserie beschikbaar kwam over vrijwel de gehele Nederlandse geschiedenis, en dit slechts voor de derde keer (zie hieronder), zette ons tweeën, als respectievelijk hoogleraar-directeur en student-assistent van het Zentrum für Niederlande-Studien (ZNS) van de Universität Münster, ertoe aan eens hardop na te denken over *Het verhaal van Nederland*. We zijn

1 NPO Start, ‘Het verhaal van Nederland’ (voortaan VVN), Aflevering 1, 01:47-01:51.

2 Jaap Hogendoorn, ‘Living history on Dutch TV at last – the making of “Het verhaal van Nederland”’, EXARC Journal 2022/2, <https://exarc.net/ark:/88735/10634>. Een korte steekproef in afleveringen van alle hieronder nog genoemde geschiedenisseries uit deze eeuw door de auteurs van dit artikel bevestigt Hogendoorns

constatering. Alleen in *80 jaar oorlog*, deel 6, komen re-enactors voor, maar dit zijn 21ste-eeuwse deelnemers aan een heropvoering van het beleg van Groenlo uit 1627. Ook *58 miljoen Nederlands (1977-1978)* bevatte korte re-enactment-fragmenten.

3 Ad van Liempt, ‘Verleden van Nederland: geen re-enactment, geen interviews’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122:3 (2009) 388-390, aldaar 388-389.

daarbij vooral uitgegaan van de vraag of die serie behulpzaam kan zijn om de studenten van het multidisciplinaire bachelorprogramma Nederlandse-Deutschland-Studien een goede inleiding in de Nederlandse geschiedenis te geven, of niet.⁴

Concreet betekent dit dat we hebben gepoogd de afleveringen aan de hand van drie criteria te beoordelen. Ten eerste ging het erom of de serie in aanvulling op de hoorcolleges en de Duitstalige literatuur van het vak ‘Geschichte der Niederlande’ een meerwaarde biedt bij het overbrengen van algemene kennis en inzicht in de hoofdlijnen van de Nederlandse geschiedenis, of de studenten juist afleidt en verwart. Daartoe moesten we, ten tweede, ook bekijken of de weergave van die geschiedenis aansluit bij recente geschiedwetenschappelijke inzichten, of daar te zeer bij achterblijft. En, ten slotte, hebben we ons de vraag gesteld of *Het verhaal* de kijkers aanmoedigt om de manier waarop geschiedverhalen worden geconstrueerd kritisch te bevragen, of er eerder juist naar tendeert de geschiedenis louter na te vertellen.

Het mag op het eerste oog nogal particulier lijken om zo’n serie langs de meetlat van die ene bijzondere opleiding te leggen. Volgens ons levert deze oefening echter enkele overwegingen op over de inzet van populairwetenschappelijk materiaal zoals televisieprogramma’s, en bijvoorbeeld ook podcasts, in het academisch onderwijs die ook anderen kunnen aanspreken. Neem bijvoorbeeld het derde door ons genoemde criterium, dat voortkomt uit de noodzaak om de studenten via de handvol historische vakken binnen onze brede bachelor meteen enig inzicht in bronkritiek, de ontwikkeling van historiografie en andere beginselen van de discipline van de geschiedwetenschap bij te brengen. Worstelen niet ook geschiedenisvakken in de vele programma’s taal- en cultuurstudies en liberal arts and sciences aan andere universiteiten met diezelfde dubbele opdracht? En zijn universitair docenten in deze tijd van ontlezing en afleiding niet allemaal naarstig op zoek naar middelen om studenten te enthousiasmeren en bij de les te houden?

Bij die toetsing van *Het verhaal* zijn we geholpen door enkele kritische reflecties op wat de mediahistoricus Chris Vos de ‘audiovisuele geschiedschrijving’ heeft genoemd. Het gaat allereerst om Vos’ reactie op *Verleden van Nederland*, een in 2008 verschenen voorloper van de nieuwe serie, en zijn handboek over de analyse van historisch beeldmateriaal uit 2004.⁵ Daarnaast scherppte vooral de kritiek van Duitse historici en cultuurwetenschappers op de producties van ZDF History onze blik. Met

4 Zie: <https://www.uni-muenster.de/ZNS/studium/bachelor/index.shtml>.

5 Chris Vos, ‘Op zoek naar een Nederlandse identiteit. De verbeelding van de vaderlandse geschiedenis in *Verleden van Nederland* en

Nederland in twaalf moorden’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 122 (2009) 3, 377-383, en Idem, *Bewegend verleden. Inleiding in de analyse van film en televisieprogramma’s* (Boom 2004).

een verwijzing naar de gezichtsbepalende programmaleider Guido Knopp spreken sommigen van hen laatdunkend van ‘Knoppisierung’ van de Duitse geschiedenis.⁶

Daarmee bedoelen ze dat de veronderstelde opdracht aan televisiemakers om de kijkers een waarheidsgetrouwe weergave van het behandelde verleden voor te schotelen, ondergeschikt is gemaakt aan de wens om voor televisieprogramma’s een zo talrijk mogelijk publiek te winnen. De Duitse historicus Frank Jacob zet die kritische analyse op scherp in een vergelijking met de stijl van de Amerikaanse documentairemaker Ken Burns. Waar Jacob *The civil war* (PBS, 1990) en andere succesvolle series van diens hand positief als ‘Geschichte für die Massen’ kenschetst, laakt hij Knopps werk als een ‘Ästhetisierung der Vergangenheit’ die puur op het losmaken van gevoelens is gericht. In Jacobs ogen reduceert Knopp zijn kijkers tot passieve consumenten van geschiedenis.⁷

Specifiek wijst Jacob het gebruik van re-enactment, in dit geval ook ‘Dokudrama’ genoemd, als boosdoener aan, want bij gebrek aan bronnen worden maar al te vaak nogal arbitrair geschreven scènes ingezet om leemtes in het verhaal te vullen. Juist bij gevoelige thema’s als het Derde Rijk en de Sjoa is dat problematisch.⁸ Daar heeft Jacob een punt, en wij zien zijn kritiek dan ook als aansporing om vooral kritisch te kijken naar het gebruik van *living history* in die afleveringen van *Het verhaal*, die Nederlandse zwarte bladzijden als de slavernij of het kolonialisme bevatten. Al met al vinden we Jacob echter te algemeen in zijn afwijzing van re-enactment. Volgens ons kan het toch een geslaagde manier zijn om kijkers te helpen zich in te laten leven in mensen van vroeger. Als het subtiel en goed geïnformeerd gebeurt, kan *living history* een kritische houding jegens het verleden volgens ons wel degelijk bevorderen.⁹

Het Nederlandse verleden op televisie

Om niet te gemakkelijk in oordelen te vervallen plaatsen we *Het verhaal van Nederland* allereerst in de historische context van Nederlandse

6 Zie: Kurt Sagatz, ‘History. Staubsauger der Geschichte. Die ZDF-Redaktion Zeitgeschichte wird 25. Das Fernsehen hat seinen Frieden mit Guido Knopp gemacht’, *Der Tagesspiegel*, 5 december 2009, en Heinz-Hermann Meyer, ‘Knoppisierung’, Universität Kiel, *Lexikon der Filmbegriffe*, 10 maart 2022, <https://filmlexikon.uni-kiel.de/doku.php/k:knoppisierung-7456>.

7 Frank Jacob, ‘Ken Burns vs. Guido Knopp – Dokumentation oder Unterhaltung? Zur Zukunft

historischer Dokumentationen’, in: Carsten Heinze en Thomas Weber (reds.), *Medienkulturen des Dokumentarischen. Film und Bewegtbild in Kultur und Gesellschaft* (Springer Fachmedien 2017) 389-411, aldaar 396 en 401.

8 Jacob, ‘Ken Burns vs. Guido Knopp’, 403-404.

9 Vgl. Katherine M. Johnson, ‘Rethinking (re)doing: historical re-enactment and/as historiography’, *Rethinking History* 19:2 (2015) 193-206.

geschiedenistelevisie. Het moet gezegd: de Nederlandse publieke omroep kan worden geprezen om de bijdrage aan de verspreiding van historische kennis. Naast de regelmatige uitzendingen van *Andere Tijden* (NTR/VPRO, sinds 2000) maakte de documentaireserie *In Europa* (35 delen, VPRO, 2007-2009 en 2019-2020), naar het gelijknamige boek van de veelgelezen publicist Geert Mak, grote indruk.¹⁰

In de laatste vijftien jaar is de toon echter vooral gezet door steeds nieuwe series over tijdvakken dan wel hoogte- en dieptepunten in de nationale geschiedenis. Baanbrekend was daarbij *De Oorlog* (9 delen, NPS, 2009), dat nadrukkelijk refereerde aan *De Bezetting*, de serie waarmee Loe de Jong in de jaren zestig op tv voor het eerst geschiedenis schreef. Sindsdien volgde een niet aflatende rij producties naar min of meer hetzelfde stramien: een presentator of duo neemt de kijkers mee op een, meestal chronologisch opgeknipte, ontdekkingsreis door het verleden en bezoekt daarbij historische locaties, bekijkt dito bronnen en gaat daarover in gesprek met archeologen, archivariissen en vakhistorici (zie Figuur 1).¹¹ Ook verschenen nog bijzondere varianten op dit thema, met een afwijkende opbouw.¹²

Af en toe waagde de Nederlandse televisie zich bovendien aan het meesterstuk: een geschiedverhaal vanaf de prehistorie tot de tegenwoordige tijd. De eerste, meteen zeer succesvolle poging daartoe bereikte de huiskamers en klaslokalen in 1977 onder de titel *58 Miljoen Nederlanders* (NOS), een verwijzing naar het geschatte aantal inwoners van de noordelijke Lage Landen van het prilste begin tot aan het midden van de jaren zeventig van de twintigste eeuw.¹³ Al in 1968 ontstond in Hilversum het idee om in navolging van de BBC-geschiedenisserie *Who are the British* een programma over het

10 Let wel: in 2014 ontving Geert Mak in Münster een eredoctoraat naar aanleiding van het 25-jarige bestaan van het ZNS.

11 *De Slavernij* (5 delen, NTR, 2011), *De Gouden Eeuw* (13 delen, NTR/VPRO, 2012/2013), *Na de bevrijding* (7 delen, NTR, 2014), *Ondersteboven. Nederland in de Jaren 60* (8 delen, NTR/VPRO, 2016), *De IJzeren Eeuw* (13 delen, NTR/VPRO, 2015), *80 Jaar Oorlog* (7 delen, NTR, 2018), *Een bezeten wereld. Nederland tussen de oorlogen* (6 delen, NTR, 2019), *De Strijd* (10 delen, BNNVARA, 2020) en *Het Rampjaar 1672* (7 delen, NTR, 2022). Ronduit vermakelijk waren ten slotte de populaire ZAPP-kindertelevisieseries *Welkom in de geschiedenis* die vanaf 2012 als Schooltv-pendant van bovenstaande 'volwassen' NTR-series fungeerden (met steeds 8 afleveringen, en in 2014 het op zichzelf staande *Welkom bij de Romeinen*).

12 Zoals het zeer succesvolle *Verborgten verleden*, waarin beroemdheden naar hun stamboom speuren (jaarlijks 6-8 afleveringen, NTR, sinds 2010). Denk verder aan *Nederland in twaalf moorden* (12 delen, Teleac, 2008) en de 'journaals' over historische gebeurtenissen (*Bevrijdingsjournaal*, NOS, 46 delen, 2019 en 2020, en *Watersnoordjournaal*, 5 delen, NOS, 2023).

13 NN, '58 miljoen Nederlanders. De geschiedenis-serie uit 1977', Website *Andere Tijden*, 13 september 2016, <https://www.anderetijden.nl/artikel/84/58-miljoen-Nederlanders> (laatst geraadpleegd op 25 juli 2023). Op aandringen van de confessionele omroepen volgde korte tijd later nog een extra serie van vier delen over '58 Nederlanders en hun kerken'.

Figuur 1. Brieven van kijkers aan de redactie van *De Oorlog*. Het engagement van *De Oorlog* met het publiek bleek ook uit de interactie tussen de kijkers en de serie. De redactie ontving uit binnen- en buitenland veel e-mails en post naar aanleiding van de serie. © Beeld & Geluid, NTR.

Nederlandse verleden te maken. Het was vervolgens vooral Gerard Soeteman, als scenarist lange tijd de vaste partner van tv-serie- en speelfilmregisseur Paul Verhoeven, die het duidelijkst zijn stempel op het programma drukte. Mede door zijn toedoen waren de vijftien delen van de serie niet chronologisch maar thematisch geordend. Op die manier konden Soeteman cum suis in elk deel opnieuw de brug tussen heden en verleden slaan. Zij vonden dat nodig, aangezien geschiedenis televisie in hun ogen alleen effectief kon zijn als de kijkers zagen ‘dat wat in het verleden is gebeurd, vandaag nog doorwerkt’. Mede daarom werd het verhaal vaak vanuit het perspectief van de ‘gewone man’ verteld en ondersteund door, soms hilarische, re-enactmentscènes – dat was destijds blijkbaar geen issue, maar Soeteman had in 1969 dan ook al voor de historische kinderserie *Floris* getekend.¹⁴ Daarnaast zijn toon en perspectief van de serie niet los te zien van de voor de jaren zeventig typische en enigszins anti-elitaire democratiseringstendensen.¹⁵

De beeldtaal van *58 Miljoen Nederlanders* werd vooral bepaald door veel statisch historisch materiaal: foto’s van oude schilderijen en historische documenten. Terwijl de grote voorganger, *De Bezetting*, juist was gedomineerd door Loe de Jong, kwam in *58 Miljoen* niet één historicus in beeld. Toch was er op inhoudelijk vlak sprake van intensieve samenwerking met geschiedwetenschappers. Niet alleen traden de hoogleraar sociale geschiedenis Theo van Tijn en de kunsthistoricus Eddy de Jongh, beiden van de Rijksuniversiteit Utrecht, op als adviseurs, maar ook lag aan elke aflevering een onderzoeksnota van de hand van een professioneel historicus ten grondslag. Op basis van die nota’s verscheen bij elke aflevering bovendien een uitvoerige, rijk geïllustreerde brochure. Deze brochures vonden gretig aftrek en werden door kijkers zeer gewaardeerd.¹⁶

De tweede poging om de gehele Nederlandse geschiedenis te vatten volgde ruim dertig jaar later: *Verleden van Nederland* (8 delen, VPRO, 2008). Dit keer werd de kijker niet thematisch, maar in chronologische volgorde van de prehistorie tot aan de invoering van de euro in het jaar 2002 ‘meegenomen’.¹⁷ Kwam *58 Miljoen* uit de koker van televisiemakers, nu gaven twee publiekshistorici met journalistieke achtergrond, Geert Mak en Gijsbert van Es, de eerste zet.¹⁸ Samen met de historici Jan Bank, Piet de Rooy en René

14 Barbara Mounier, ‘58 Miljoen Nederlanders’, *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 4:1 (2001) 33-63, aldaar 35-39 (het citaat op 37).

15 Vgl. Jacco Pekelder, ‘Towards another concept of the state: Historiography of the 1970s in the USA and Western Europe’, in: Cordia Baumann, Sebastian Gehrig en Nicolas Büchse (reds.), *Linksalternative Milieus und Neue Soziale Bewegungen in den 1970er Jahren* (Universitätsverlag Winter 2011) 61-83.

16 Mounier, ‘58 Miljoen’, 43-46, 50, 56. Zie ook: A.F. Manning en Maurits de Vroede (reds.), *58 Miljoen Nederlanders* (Uitgeverij Amsterdam Boek 1977). Later verscheen nog: Eddy de Jongh en Theo van Tijn (reds.), *58 Miljoen Nederlanders en hun kerken* (Uitgeverij Amsterdam Boek 1979).

17 Zie: https://www.vpro.nl/speel~NPS_1058937~het-verleden-van-nederland~.html (laatst geraadpleegd op 25 juli 2023).

18 Vos, ‘Op zoek naar een Nederlandse identiteit’, 379.

van Stipriaan, tekenden zij ook voor het lijvige boek bij de serie.¹⁹ Opnieuw kwamen de historici niet prominent in beeld, maar dit keer koos men met oud-*NOS* Journal-presentator Charles Groenhuijsen, ooit geschiedenisstudent, nadrukkelijk wél voor een centrale verteller.²⁰ Steeds weer op de voorgrond tredend, leidde die de kijkers langs ‘[t]allose plekken waar eerdere bewoners van de Lage Landen hun sporen hebben nagelaten’.²¹

Het was die nadruk op locaties die ook een geheel andere beeldtaal met zich meebracht. *Verleden van Nederland* bood de kijkers veel speciaal geschoten filmische sfeerbeelden. In combinatie met de muziek in ‘laatomantische stijl’, die speciaal voor de serie werd gecomponeerd door oud-Doe Maar-*frontman* Henny Vrienten, en de vaak gedragen uitgesproken aanvullende commentaarteksten door acteurs als Jan Decler, leidde het, schrijft Chris Vos in zijn interessante bespreking in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, tot een in een gelijkmatig laag tempo gebrachte, bewuste ‘romantisering’ van het verleden.²² *Verleden van Nederland* was met andere woorden in wezen een lang – en overigens helder geformuleerd – essay over het vraagstuk van de (on)mogelijkheid van een Nederlandse identiteit. Die tendens van het programma kan worden verklaard door het debat over de relatie tussen (een gebrek aan) historische kennis en nationale identiteit dat het Nederland van de vroege eenentwintigste eeuw in zijn greep hield.²³

Terecht maakt Vos daarbij de kanttekening dat juist de essayistische en romantiserende vorm ‘de inzet in het onderwijs niet gemakkelijker [zou] maken’. Dat de televisiemakers dit nadeel of risico op de koop toe hadden genomen, lag er volgens hem aan dat de zij het in de discussies met de genoemde historici vaak hadden moeten afleggen.²⁴ Ad van Liempt, destijds chef geschiedenis van de NOS, bevestigde deze lezing: ‘Het was [inderdaad] een worsteling om de opvattingen van de bedenkers van het project (de herenclub van Geert Mak [c.s.]) te verzoenen met de ideeën van de aangezochte regisseurs – oftewel: een synthese te vinden tussen verhaal, wetenschap en de wetten van de tv-documentaire.’²⁵

Karakteristieken van *Het verhaal van Nederland*

Vergelijken we *Het verhaal van Nederland* (10 delen, NTR, 2022) met deze twee voorgangers dan valt meteen een wezenlijk onderscheid op: de derde en

19 Geert Mak, Jan Bank, Gijsbert van Es, Piet de Rooy en René van Stipriaan, *Verleden van Nederland* (Uitgeverij Atlas 2008).

20 Vos, ‘Op zoek naar een Nederlandse identiteit’, 379.

21 Zie: https://www.vpro.nl/speel-NPS_1058937~het-verleden-van-nederland-.html (laatst geraadpleegd op 25 juli 2023).

22 Vos, ‘Op zoek naar een Nederlandse identiteit’, 379.

23 De Rooy en Bank, die beiden over *Verleden* meedachten, speelden een opvallende rol in dit debat. Vgl. Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon, *entoen.nu. De canon van Nederland. Rapport van de Commissie Ontwikkeling van de Nederlandse Canon*. Deel A (Ministerie van ocv 2006) 14-27.

24 Vos, ‘Op zoek naar een Nederlandse identiteit’, 380.

25 Van Liempt, ‘Verleden van Nederland’, 388-389.

jongste poging om de gehele geschiedenis van Nederland op tv te brengen is veel minder een authentiek Nederlands product. Al waren ook de voorgangers wel beïnvloed door buitenlandse voorbeelden, *Het verhaal* is in feite de Nederlandse versie van de Deense serie *Historien om Danmark* (10 delen, DR, 2017). Niet alleen blijkt dat uit de tijdbalk en andere aspecten van de vormgeving die simpelweg van de Deense plank zijn gekocht, maar het blijkt ook uit de manier waarop de vele (geheel of deels) fictieve re-enactmentscènes en de commentaardelen zich in de serie tot elkaar verhouden. Zelfs Schuurmans' opmerkelijke opduiken in historische scènes is een kopie van de wijze waarop diens Deense collega Lars Mikkelsen de kijker in *Historien* door de geschiedenis leidt.²⁶

Het verhaal van Nederland begint in de prehistorie (het jaar 5500 v. Chr.) en eindigt rond 1950, wat chronologisch ruimte overlaat voor een inmiddels aangekondigde vervolgreeks. In opbouw leunt de serie sterk op de uit het onderwijs bekende tijdvakken, wat blijkt uit de afbakening en uit de titels van de afleveringen. Koppen als 'Jagers en boeren', 'Romeinen en Bataven' en 'Pioniers en paupers' doen sterk aan 'Tijd van jagers en boeren', 'Tijd van Grieken en Romeinen' of 'Tijd van burgers en stoommachines' denken.²⁷ Inhoudelijk speelt de vraag naar de Nederlandse identiteit, zoals eerder ook in *Verleden van Nederland*, een centrale rol. Zo betoogt de eerste aflevering dat de huidige Nederlanders slechts voor een minuscuul deel afstammen van de jagers en verzamelaars die 'onze' contreien als eersten bevolkten.²⁸ Ook met de Bataven bestaat eigenlijk geen directe band meer, want die hebben de delta waarschijnlijk aan het einde van de Romeinse tijd weer verlaten, zegt deel 2.²⁹ Inconsequent genoeg spreekt verteller Schuurmans desondanks over die Bataven in de 'wij'-vorm en rept hij telkens weer van 'ons' land en 'onze' geschiedenis (zie Figuur 2).³⁰

Die overidentificatie met vroege bewoners van onze streken vertaalt zich door de bank genomen niet in een kritiekloze kijk op de Nederlandse geschiedenis. Eerder valt op dat de makers graag de achterkant van historische medaille tonen en mythes van de nationale geschiedenis blijkbaar minstens zo gretig *debunkten* als academisch historici. Zo wordt al vroeg, in de aflevering over de zeventiende eeuw, op de Nederlandse betrokkenheid bij de slavernij gewezen met het indringend intieme voorbeeld van een in Nederland zelf te werk gestelde slaafgemaakte zwarte huisknecht.³¹ Ook wijst hetzelfde zevende deel op de uitbuiting van de onderklasse met een dramatische scène over het ronselen van jonge Duitse economische vluchtelingen voor de Nederlandse koloniale vloot.³² Een ander voorbeeld biedt het laatste deel,

26 Zie bijvoorbeeld deel 1 'Stenalder' (steentijd), https://www.dr.dk/drtv/se/historien-om-danmark_-stenalder_145564.

27 Zie: <https://www.canonvannederland.nl/nl/tijdvakken>.

28 VVN, Afl. 1, 37:26-37:55.

29 VVN, Afl. 2, 45:08-46:15.

30 VVN, Afl. 2, 06:03-06:08, en 20:28-20:30.

31 VVN, Afl. 7, 37:56-38:25.

32 VVN, Afl. 7, 16:00-17:00.

Figuur 2. De Staten-Generaal gaven in 1613 opdracht twaalf schilderijen te maken met als onderwerp de Bataafse opstand tegen de Romeinen in de jaren 69 en 70 na Christus. In de Republiek werd de Bataafse opstand vergeleken met de opstand tegen Spanje, als een Bataafse 'wij' tegen een Romeinse 'zij'. *De Bataven verslaan de Romeinen bij de Rijn*, Otto van Veen (1613). © Rijksmuseum, SK-A-424, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.6799>.

‘Bevrijders en bezetters’. Dat ademt geheel de ‘grijs verleden’-lezing van de bezettingsjaren: de Nederlandse gezagsdragers tonen zich tegenover de bezetters van hun volgzame kant en laten de bevolking in de steek³³, wat, zo lijkt de serie te insinueren, de hoge mate van burgerlijke collaboratie en de geringe mate van verzet zou kunnen verklaren. De jacht naar alternatieve geschiedbeelden vertaalt zich gek genoeg soms in het juist belangrijker maken van ‘Nederland’. Zo bombardeert deel 4 Willem II, graaf van Holland, wegens zijn verkiezing tot koning van het Heilige Roomse Rijk nogal anachronistisch tot ‘onze’ eerste koning³⁴ – opnieuw een pijnlijk moment van chauvinistische overidentificatie.

Het opmerkelijkst is echter het gewicht dat aan de re-enactment-elementen is toegekend. Net als in de Deense serie leunt elke aflevering van *Het verhaal* op een spanningsboog die voortkomt uit een emotioneel beladen en sterk gefictionaliseerd verhaal rond een of meer vaak verzonnen personages. Dat verhaal wordt in enkele fragmenten verdeeld over de 50 minuten speelduur verteld. De overige fragmenten, die het verhaal met informatie of commentaar onderbreken, lijken puur in functie te staan van die spannende, maar naar onze mening soms al te universeel-menselijke vertelsels. Dat geldt zowel voor Schuurmans’ verbindende teksten als voor de puntige en zeer informatieve bijdragen van de vier à vijf archeologen, conservators en historici die elke aflevering opluisteren. Zonder uitzondering lijken die goed gekozen experts uitstekende weergaves te bieden van de actuele stand van de wetenschap, maar hun commentaren zijn zodanig ingebed dat ze de popularisering en versimpeling die het spel van de re-enactors biedt op zijn best enkel gedeeltelijk kunnen beteugelen of relativiseren.

Juist doordat de experts een louter ondersteunende rol spelen, doet de nieuwe serie minder haar best om de kijkers zelf aan het denken te zetten over geschiedenis en hoe geschiedverhalen ontstaan. Dat de makers van *Het verhaal* de nadruk op ‘het’ en ‘verhaal’ leggen zien wij wat dit betreft als een stap terug. Veel van de voorafgaande geschiedenisprogramma’s kozen er juist voor historische artefacten of bronnen door deskundigen te laten bespreken. Het was dan de bedoeling om de kijker deelgenoot te maken van het leggen van de historische puzzel en mee te nemen in de botsing tussen verschillende duidingen. Met enkele uitzonderingen in de eerste delen laat *Het verhaal van Nederland* die techniek liggen en zet het de deskundigen louter en alleen in als aanvullende vertellers van een eenduidig geschiedenisverhaal dat de kijkers, zo lijkt de teneur, gerust als zoete koek kunnen aannemen. Intrigerend genoeg laat de VRT in het één jaar later uitgezonden *Het verhaal van Vlaanderen* het gesprek tussen presentator Tom Waes en geschiedkundigen juist veel vaker toe. Blijkbaar waren de Vlaamse

33 VVN, Afl. 10, 16:32-17:18.

34 VVN, Afl. 4, 01:53-01:55.

televisiemakers minder afkerig van de meer educatieve aanpak die tot voor kort ook in Nederland de toon zette.³⁵

Ontvangst van de serie

Het verhaal van Nederland werd tussen februari en april 2022 door de NTR uitgezonden en haalde redelijk hoge kijkcijfers: er keken tot 2 miljoen mensen. Daarmee deed het niet onder voor *58 miljoen Nederlanders en Verleden van Nederland*. Kijkers waardeerden het programma over het algemeen ook positief: er kwamen complimenten over de inhoud – *Trouw*-recensent Nienke Schipper noemde *Het verhaal* ‘prachtig’ en ‘leerzaam’³⁶ – en over de vertelwijze, waarbij niet alleen Schuurmans, maar ook de re-enactment-elementen lof oogstten.³⁷ Niet iedereen was echter over de toon van de serie en de gespeelde scènes te spreken. Na de gezwollen muziek en de hoogdravende tekst van de inleiding smachtte *NRC*-journalist Arjen Fortuin naar een relativerende knipoog van verteller Schuurmans, maar die bleef uit. Sarcastisch vroeg deze recensent zich na het tragische einde van de ook door ons opgevoerde moeder met kind uit de eerste aflevering af of hij wellicht al zappend in de soapserie ‘Goede Steentijden, Slechte Steentijden’ was beland.³⁸

Er kwam daarnaast kritiek op de inhoud; de NTR zou soms veel te los omgaan met de historische werkelijkheid. Zo presenteerde aflevering 2 de hypothese van enkele archeologen dat bij het huidige Kessel een genocidale Romeinse moordpartij onder de toenmalige bewoners van Nederland zou hebben plaatsgevonden als een feit.³⁹ Omrop Fryslân hekelde daarnaast de weergave van de ‘Friezen’ in aflevering 3 als brengers van kinderooffers, wat volgens de regionale zender neerkwam op ‘geschiedenisvervalsing’⁴⁰ – zelf sprak de NTR van een iets ‘gedramatiseerde’ weergave van feiten.⁴¹ Brede aandacht kregen de verwijten van vier organisaties die het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog in ere willen houden. Zij waren van mening dat het verzet in aflevering 10 veel te weinig ruimte was toegemeten, waardoor diens

35 Curieus is wel dat Waes, die net als Schuurmans midden in re-enactmentscènes als verteller opduikt, dat één keer doet in historisch kostuum. Het effect is humoristisch en versterkt de vervreemding. Zie: Afl. 7, 8:20-9:01.

36 Nienke Schipper, ‘De nieuwe tv-serie “Het verhaal van Nederland” laat ook de zwarte bladzijden uit onze geschiedenis zien’, *Trouw*, 1 februari 2022.

37 Richard Jansen, ‘Het verhaal van Nederland negeert ten onrechte de brons- en ijzertijd’, *Trouw*, 21 april 2022.

38 Arjen Fortuin, ‘Goede Steentijden, Slechte Steentijden’, *NRC Handelsblad*, 3 februari 2022.

39 *VVN*, Afl. 2, 11:08-12:45, en Jansen, ‘Het verhaal van Nederland negeert ten onrechte de brons- en ijzertijd’.

40 NN, ‘Schoorstra: “Het verhaal van Nederland” is negatieve beeldvorming en geschiedenisvervalsing’, Omrop Fryslân, 17 februari 2023.

41 NN, ‘FAQ’, Website Het Verhaal van Nederland, <https://hetverhaalvannederland.ntr.nl/faq/> (laatst geraadpleegd op 10 augustus 2023).

rol in de oorlog sterk was gebagatelliseerd.⁴² Er volgden zelfs juridische stappen tegen de NTR, die echter niet tot een verandering van de episode leidden.⁴³

Van de kant van academisch historici werd het plaatsen van kritische ‘kanttekeningen’ bij bijvoorbeeld het verzet en de ‘Gouden Eeuw’ juist geprezen.⁴⁴ Uit deze hoek richtte de sporadische kritiek zich eerder op de presentatie van bepaalde feiten en de concentratie op bepaalde fases in de prehistorie en vroege geschiedenis. Zo laakten sommigen dat de brons- en ijzertijd helemaal niet werden behandeld, terwijl in die periode belangrijke ontwikkelingen plaatsvonden.⁴⁵ Anderen tekenden bezwaar aan tegen de identificatie met de Bataven die de kijkers in deel 2 opgedrongen wordt, terwijl het huidige onderzoek eerder de Romeinen als ‘onze’ voorouders bestempelt en niet die Germaanse stam.⁴⁶ Ook afzonderlijke vergissingen oogstten kritiek, bijvoorbeeld dat het Nijmegen van 300 na Christus in aflevering 2 een ‘spookstad’ wordt genoemd.⁴⁷ Vaker zetten vakhistorici echter vraagtekens bij de vertelstructuur van de serie. Zo waarschuwde Remieg Aerts voor de schaduwzijden van het streven naar het vertellen van een nationaal geschiedverhaal. Het leidde volgens hem tot reproductie en bevestiging van de ‘in- en uitsluiting die in processen van natievorming plaatsvindt en [van] de positie en rol die vrouwen, migranten, minderheden of “gewone mensen” toebedeeld krijgen’. Kortom: ‘Het nationale geschiedverhaal creëert een eeuwen omspannende continuïteit en brengt samenhang, hiërarchie, prioriteit en waardering aan. Het eigent zich het verste verleden toe en presenteert de natie als een autonome actor.’⁴⁸

Vergelijkbare kritiek kwam vanuit de jongere generatie historici. Jasmijn Groot oordeelde teleurgesteld dat de Nederlandse geschiedenis in *Het verhaal* opnieuw werd verteld als een geschiedenis van grote mannen.⁴⁹

42 Paul van Tongeren, ‘Verhaal van Nederland bagatelliseert het Nederlandse verzet tegen de Duitsers’, *Trouw*, 26 april 2022.

43 NOS, ‘NTR gaat laatste aflevering Verhaal van Nederland niet aanpassen’, *NOS Nieuws*, 23 maart 2022.

44 Jasmijn Groot, ‘Recensie. Het Verhaal van Nederland. NTR’, Website *Jonge Historici*, 11 april 2022, <https://www.jhsg.nl/recensie-het-verhaal-van-nederland-nt/> (laatst geraadpleegd op 14 augustus 2023).

45 Jansen, ‘Het verhaal van Nederland negeert ten onrechte de brons- en ijzertijd’.

46 NN, “‘Het verhaal van Nederland’”: indrukwekkend, maar hopelijk ook aanleiding om verder te lezen’, Website *Geschiedenis Magazine*,

26 januari 2022, <https://geschiedenismagazine.nl/dit-is-de-meest-omvangrijke-televisieserie-over-de-nederlandse-geschiedenis-ooit> (laatst geraadpleegd op 10 augustus 2023).

47 vvn, Afl. 2, 45:53-45:57, en Babs Bingen, ‘Nijmegen een spookstad? Dit klopt er volgens deskundigen niet in tv-serie Het Verhaal van Nederland’, Website *in de buurt*, 16 februari 2022, <https://indebuurt.nl/nijmegen/nieuws/shownieuws/nijmegen-een-spookstad-dit-klopt-er-volgens-deskundigen-niet-in-tv-serie-het-verhaal-van-nederland-168596/> (laatst geraadpleegd op 10 augustus 2022).

48 Remieg Aerts, ‘Papavers uit omgewoelde grond’, *De Groene Amsterdammer*, 9 maart 2022.

49 Groot, ‘Recensie. Het Verhaal van Nederland. NTR’.

Onderhoud met haare K. HOOGHEID aan de
Goejanverwelle Sluis.

Figuur 3. De aanhouding van Wilhelmina van Pruisen door patriotten bij Goejanverwellesluis. Wilhelmina en haar echtgenoot Willem v worden in *Het verhaal van Nederland* haast als komisch duo gepresenteerd, wat de waardering voor Wilhelmina's historische betekenis onderuithaalt. *Onderhoud met de prinses te Goejanverwellesluis*, 1787, Reinier Vinkeles (I), naar Jacobus Buys (1795). © Rijksmuseum RP-P-08-85-706, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.502645>.

Vrouwen zouden inderdaad meer aandacht kunnen krijgen, maar de makers laten met name in de re-enactmentscènes weinig kansen liggen om al dan niet fictieve vrouwen met belangrijke rollen te bedelen. Zo krijgen de drie vrouwen achter de jonge graaf Floris v volop aandacht en wordt ook het activisme van Wilhelmina van Pruisen in de strijd tegen de patriotten breed uitgemeten (zie Figuur 3). Dat zij en haar echtgenoot, stadhouder Willem v, daarbij als de Peppi en Kokki van de Pruikentijd worden afgeschilderd, haalt die waardering voor haar historische betekenis echter weer geheel onderuit, en werd dan ook terecht bekritiseerd.⁵⁰

Multimediale begeleiding

Zoals al sinds *58 Miljoen Nederlanders* bij geschiedenis op tv gebruik is geworden, wordt ook *Het verhaal van Nederland* door allerlei begeleidende media vergezeld.⁵¹ In de vergelijking met de illustere voorgangers valt vooral het boek bij de nieuwe serie uit de toon.⁵² Dit is geschreven door de schrijver, dichter en wetenschapsjournalist Florence Tonk, opgeleid als Amerikanist, en de schrijver en redacteur Louise Koopman, die communicatiegeschiedenis en taalbeheersing studeerde. Hoewel zij naar eigen zeggen uitgebreid gebruik hebben gemaakt van de voor het tv-programma afgenomen expertinterviews, was een redactieslag door een of meer professionele historici geen overbodige luxe geweest. Het boek wemelt immers van inconsistenties en vaagheden. Zo vertrekken de Bataven op pagina 43 al vanaf 70 na Christus uit wat later Nederland gaat heten, terwijl pagina 46 vermeldt dat ze rond 300 na Christus verdwenen. Ook blijft de lezer in verwarring achter over het ontstaan van de Zuiderzee: was dat nu, zoals we op pagina 93 lezen, het gevolg van de Sint-Lucievloed in 1287 of, zoals de tijdbalk op pagina 98 suggereert, van de Allerheiligenvloed in 1170?

Soms wekken de schrijvers de indruk dat ze onnodig, uit onderschatting van de kijkers en lezers, op de knieën zijn gaan zitten. Neem bijvoorbeeld het schrijven van namen als die van graaf Floris v of stadhouder Willem v als Floris de Vijfde en Willem de Vijfde. Stuitend zijn de gelukkig sporadische onachtzaamheden en achterhaalde opvattingen, zoals

50 Groot, 'Recensie. Het Verhaal van Nederland. NTR'. De verwijzing naar Peppi en Kokki is voor onze rekening.

51 Het gaat om een rijk geïllustreerd handboek, *podwalks* met historische wandelingen onder leiding van presentator Schuurmans, *podcasts* waarin de historisch geïnteresseerde cabaretier Diederik van Vleuten historici interviewt, en onderwijsfilmpjes over 'de leukste en

gekste weetjes uit de verhalen van vroeger', gepresenteerd door Klokhuis-presentator Nizar El Manouzi.

52 NN [Florence Tonk en Louise Koopman], *Het verhaal van Nederland. Onze geschiedenis van de prehistorie tot nu* (Nieuw Amsterdam 2022). De namen van de auteurs staan enkel op het schutblad, waar naast de uitgever ook Tuvalu Media en de NTR worden genoemd.

bijvoorbeeld in het laatste hoofdstuk over Bevrijders en bezetters (1930-1950). Niet alleen is de vertelling daar over de Nederlandse houding jegens het ‘Derde Rijk’ en de Jodenvervolging ronduit vaag, maar ook valt in negatieve zin op hoe gemakkelijk er nog wordt teruggegrepen op het taalgebruik van de nazi’s. Dat historici een begrip uit de koker van de onderdrukkers en moordenaars als *Kristallnacht* tegenwoordig liever mijden en in plaats daarvan spreken van de Rijkspogrom is de auteur en redacteur blijkbaar ontgaan.⁵³

Hier wreekt zich kortom dat de makers van *Het verhaal van Nederland* ervoor hebben gekozen om historici op afstand te zetten. Voor de tv-serie op zich mag dat nog verdedigbaar zijn, maar wat ons betreft had het boek bij de serie toch een professionelere aanpak verdiend. Natuurlijk, Geert Maks ‘herenclub’ leverde voor *Verleden van Nederland* wel een hele dikke pil af, maar het boek dat nu voor ons ligt moet als overreactie worden beschouwd. Het is in vergelijking met zowel de brochures van *58 Miljoen Nederlanders* als die dikke pil simpelweg te ongestructureerd en, met de vele korte tekstjes met verschillende functies, ook te springerig om het historische enthousiasme van de kijkers werkelijk te belonen en haar of hem aan te zetten tot verdere verkenning van de geschiedenis, bijvoorbeeld die van Nederland.

Eindoordeel

Onze slotsom pakt dan ook deels negatief uit. *Het verhaal van Nederland* biedt aan wie bij de incidenteel te larmoyant uitgekakte historische scènes even weg wil kijken veel visueel vermaak en ook wel een portie lering. Wat ons eerste criterium betreft, slaagt de serie dus: door de kracht van het beeld, de vaak interessante uitleg en soms onbekende verhalen biedt de serie studenten, zoals die van ons eigen ZNS, en ook bijvoorbeeld scholieren uit de grensregio met Nederlands in hun pakket een aantrekkelijke aanvulling op hoorcolleges en leerboeken. De multimediale begeleiding stelt die jonge kijkers bovendien in staat zelf met de geschiedenis aan de slag te gaan.

Vanuit Duits perspectief is bovendien nuttig dat de serie soms scherpe kanttekeningen plaatst bij het in Duitsland hardnekkig eenzijdige, positieve, beeld van Nederland. Denk daarbij aan de kritische bespreking van de term ‘Gouden Eeuw’ in aflevering 7 of aan de ontmythologisering van de Nederlandse houding tussen 1940 en 1945 in aflevering 10. Op enkele uitzonderingen na komt de serie kortom met de volgens ons tweede criterium verlangde actuele wetenschappelijke inzichten daadwerkelijk over de brug.

53 Dat ze daarbij in een traditie van een nogal lankmoedige omgang met de Holocaust in Nederlandse schoolboeken staan, mag geen excuus meer zijn sinds de Nijmeegse geschieddidacticus Marc van Berkel in 2017

aan de Erasmus Universiteit Rotterdam zijn dissertatie *Plotlines of victimhood. The Holocaust in German and Dutch history textbooks, 1960-2010* verdedigde.

Onze kritiek op het *Het verhaal van Nederland* komt dan ook vooral voort uit de toetsing op het derde criterium: draagt het programma bij tot kritisch historisch besef? Wij denken dat de serie hier kansen laat liggen. Het is de titel die al de toon zet: het verhaal is leidend en de achterliggende analyse wordt verhuuld. Vooral betreuren we dat de makers heel bewust vrijwel geheel afzien van het tonen en bespreken van historische bronnen en artefacten. Juist daardoor ontbreekt de bij geschiedenistelevisie tot nu toe meestal gebruikelijke uitnodiging aan de kijker om mee te denken over het verleden en over het ontstaan van een meervoud van geschiedbeelden en -verhalen.

Dit tekort van *Het verhaal* wordt versterkt door de functie van re-enactment als centrale verteltechniek. Dat de makers daarvoor gekozen hebben, is niet meer dan logisch, want het valt niet te ontkennen dat gespeelde scènes ‘het verhaal’ beter kunnen uitbeelden en dragen dan vertellingen of betogen van presentators, commentaarstemmen of experts. In de serie zijn de re-enactmentverhalen echter vaak zo *down to earth* ingevuld, dat ze het dilemma dat we het verleden nooit werkelijk kunnen kennen en ervaren volledig overspelen. In plaats daarvan wordt een kenbaarheid en nabijheid van de mensen uit het verleden, van hun ideeën en gevoelens, gesuggereerd die voor discussie te weinig ruimte laat. Wij hadden dat – met onze studenten en cursussen voor ogen – liever anders gezien.

Als we even advocaat van de duivel spelen, komen natuurlijk ook de voordelen van het gebruik van re-enactment naar voren. Allereerst is het ongelooflijk knap welke voorstellingen van de geschiedenis van de noordelijke Lage Landen de regisseurs in samenwerking met de re-enactors en alle andere betrokkenen hebben ontworpen. Vrijwel alles aan de serie ademt een technisch professionalisme van hoog niveau. In vergelijking met *58 Miljoen Nederlanders* hoeven de makers van *Het verhaal* nog maar zeer weinig aan de verbeeldingskracht van de kijker over te laten.

Het is zelfs denkbaar dat het juist de emotionele spanningsbogen door de (na)gespeelde verhalen zijn die ruimte voor een eigen kijk op het verleden creëren. Zou het niet kunnen zijn dat juist daardoor de meer reële geschiedenis met minder emoties beladen hoeft te worden, omdat de kijker al via de fictieve anekdotes bij de les wordt gehouden?

Zou het niet zo kunnen zijn dat juist het ironisch in beeld stappen van de verteller, of die nu Mikkelsen of Schuurmans heet, de kijker ervan bewust maakt dat elk van de re-enactmentscènes eigenlijk als niets meer dan ‘een’ historische visie moet worden gezien? En als dat zo is, moeten we dan niet concluderen dat het probleem niet zozeer is dat de makers van de serie voor de kijkers op de knieën zijn gaan zitten, maar dat critici uit de historische discipline, zoals de auteurs van deze forumbijdrage, geschiedenisconsumenten van vandaag simpelweg te zeer onderschatten?

Jacco Pekelder is hoogleraar moderne en contemporaine geschiedenis van Nederland en directeur van het Zentrum für Niederlande-Studien aan de Universität Münster. In onderwijs, onderzoek en kennistransfer houdt hij zich bezig met de Nederlands-Duitse betrekkingen in Europese context en met de Nederlandse en Duitse politieke geschiedenis. Zijn publicaties gaan onder meer over de sociale en politieke dynamiek van links- en rechts-extremisme en politiek geweld en over de Duitse Kwestie en de verhouding van Duitsland tot zijn burens in verleden, heden en toekomst. Voorbeelden daarvan zijn de monografieën *“Ich liebe Ulrike.” Die Rote Armee Fraktion in den Niederlanden 1970-1980* (Agenda 2012) en, met Cornelis van der Bas en Joep Schenk, *Der Kaiser und das “Dritte Reich”. Die Hohenzollern zwischen Restauration und Nationalsozialismus* (Wallstein 2021). E-mail: jacco.pekelder@uni-muenster.de.

Neele Teneyken is masterstudent geschiedenis en neerlandistiek en is als student-assistent aan het ZNS verbonden. Haar focus ligt op de moderne en contemporaine geschiedenis, met bijzondere aandacht voor genderstudies en vrouwengeschiedenis. In haar ongepubliceerde bachelorscriptie deed ze onderzoek naar *Wehrmachthelferinnen* in bezet Nederland. Dit artikel is haar eerste publicatie. E-mail: n_teneo1@uni-muenster.de.